

1759

DR. SZÉLNYI
KÖNYV

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV.

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae — ellentétben 1777-i elődjével — a népiskolákról is részletesen intézkedett. Nevük a latin szövegben: „scholae vernaculae”, korabeli magyar megnevezésük: „nemzeti iskolák” (t. i. mert bennük „nemzeti” nyelven, vagyis nényelven folyt az oktatás, nem latinul). Az 1806-i Ratio első részének VI. fejezetében sorra veszi az egyes népiskolátípusokat, s megjelöli a bennük használandó tankönyveket is.¹

A 27. § a falusi és a kis mezővárosi népiskolák tankönyveiről intézkedik, s a következő tankönyveket írja elő számukra:

„a) Catechismus, seu Libellus Doctrinae Christianae, qui hactenus in vsu fuit.” — tehát az a katekizmus, amelyből eddig is tanultak.

Ez a katekizmus alighanem ugyanaz, mint az 1777-i és 1806-i Ratio kisgimnáziumánál már említett háromtagú katekizmusorozat első könyvecskéje: *A kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a császári és királyi tartományokban.* Ezt megszakítatlan sorban nyomták a hazai nemzeti nyelveken az egyetemi nyomdában 1778-tól egészen 1848-ig. Az egyetemi nyomdánál másfajta, „falusi” katekizmus nem jelent meg a 19. század közepéig.

„b) Alphabeticon ita concinnandum, vt paginae Vernaculo, Hungaricoue sermone alternis distinctae mutuo sibi respondeant, et ea, quae in hactenus vsitato continebantur, ad Nationis genium adcommodentur, exemplisque moralibus ex elementario Scholarum Vr bicarum libello desumptis augeantur.”

Az ábécéskönyvvel kapcsolatban tehát több követelményt állít fel az új királyi rendelkezés.

Két nyelven kell megszerkeszteni: magyarul és egy-egy hazai nemzetiség nyelvén, tipográfiailag úgy elrendezve, hogy az egyik oldalon levő magyar szöveg a vele átellenes oldalon — tükörszerűen — egy-egy nemzetiség nyelvén legyen olvasható.

¹ Feldolgozásunk szempontjaira vonatkozólag ld. *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei* című tanulmányunk bevezetését: Magyar Könyvszemle 1980, 350—369. — Az 1777-i és 1806-i Ratio által elrendelt népiskolai tankönyvekről kevés említést találunk a szakirodalomban. KISS ÁRON: *A magyar népiskolai tanítás története. I—II.* 1881., 1883.; BÖKÉNYI Dániel: *A magyar ábécés olvasókönyvek történeti fejlődése. Máramarosziget 1891.*; SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944.; FLECKENSTEINÉ CSERVENKA Júlia: *Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek.* Magyar Pedagógia 1976. 371—380. — Egyetlen tanulmány kapcsolódik közvetlenül témánkhoz: OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária: *Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében.* Pedagógiai Szemle 1977. 1028—1036.

Az ábécéskönyvnek ez a kétnyelvű, tükörszerűen megszerkesztett típusa nem volt ismeretlen 1806-ban a hazai tanítók előtt: már az előző Ratio után így állították elő az ábécéskönyveket, azzal a — nem lényegtelen — különbséggel, hogy az alapnyelv akkor, 1806 előtt a német volt, s a tüköroldalakra pedig a nemzetiségek nyelvén megfogalmazott szövegek kerültek. (Az 1777-i Ratio szerint a magyar nyelv csak egyike a hazai nemzetiségi nyelveknek.)

Az 1777-i Ratio nyomán kiadott új, állami² ábécéskönyv német címe ez volt: *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Ungarn*; a magyar—német változat címlapján — a német cím mellett — ez a magyar cím: *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra*.

Az 1779-ben megjelent első kiadástól kezdve a budai egyetemi nyomda nagy mennyiségben ontotta a csak német nyelvű, azután a német—magyar, német—szlovák, német—szlovén, német—horvát, német—olasz ábécéskönyveket (a német részt gót betűs, a magyar, szlovák, szlovén, horvát és olasz részt latin betűs szedéssel), valamint a német—szerb, német—román, illetőleg német—rutén ábécéskönyveket (cirillbetűkkel a megfelelő részeket).

Ezt az első hazai állami ábécéskönyvet — amelynek (a hagyományos betűző-sillabizáló gyakorlatokat követő) olvasmányoszsövegeit Révai Miklós készítette — a továbbiakban 1779-i ábécéskönyvként említjük.

1792-ben figyelemre méltó új jelenség tapasztalható: ekkor jelent meg először a csak magyar nyelvű ábécéskönyv, ez címe szerint is kifejezetten a falusi iskolák számára készült: *ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*. 1792-től kezdve az egyetemi nyomda ezt az ábécéskönyvet is — amelyben az olvasást gyakorló szöveganyag teljesen más, mint a korábbiakban, az olvasmányok témáit a falusi lakosság életéből vették — folyamatosan kiadta, egészen a 19. század közepéig.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae nyomán bizonyos változás történt az 1779-i ábécéskönyv szerkesztésében (anélkül, hogy a szövegeken a legkisebb mértékben is alakítottak volna): az egyetemi nyomda végrehajtotta az alapnyelvváltást. Ettől kezdve a 19. század közepéig szünet nélkül adja ki a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—horvát, magyar—szlovén, magyar—szerb, magyar—román, magyar—rutén ábécéskönyveket. De nem maradt abba a tiszta német, illetőleg a magyar nélküli, némettel társított nemzetiségű nyelvű ábécéskönyvek kiadása sem. Úgy látszik, hogy ettől kezdve néhány évtizedre az 1779-i *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra* a hazai városi népiskolák tanulóinak ábécéskönyvévé vált.

Az 1806-i Ratio idézett paragrafusának további kívánalma az ábécéskönyvekkel szemben: a korábban használatos ábécéskönyv olvasmányait alakítsák át nemzeti szelleműekké. Az 1779-i ábécéskönyv olvasmányai éppen úgy, mint az 1792-től kiadott falusi ábécéskönyvé, ugyanis egyformán „semleges” volt ebben a tekintetben. E rendelkezés megvalósulásának azonban semmi nyoma: ezeknek az ábécéskönyveknek az olvasmányanyaga egészen addig változatlan, amíg kiadták őket: az előző az 1840-es évek végéig, a második az 1830-as évekig.

És végül a harmadik követelmény: az ábécéskönyvet egészítsék ki erkölcsi

² Korábban ugyanis az ábécéskönyvek (akárcsak a többi tankönyv) egyházi-felekezeti jellegű kiadványok voltak.

példákat tartalmazó olvasmányokkal, ezeket a korábban használatos, a városi iskolák számára készített ábécéskönyvből (ex elemento libello scholarum urbi-carum) kell átvenni.

Ez a városi „elemi könyvecske” az 1790-es években jelenhetett meg az egyetemi nyomdában, de csak németül (nem hagyható figyelmen kívül, hogy hazai városaink legtöbbszörében a lakosság anyanyelve a német volt). Címe: *ABC oder Namenbüchlein für Städte*. Túl az 1799-i katalógusban történt említésen, példányra nem sikerült bukkannunk.

Az is elképzelhető azonban, hogy a Ratio szerzői az 1779-i ábécéskönyvből kívántak áttétetni bizonyos olvasmányokat az 1792 óta használatos falusi ábécéskönyvbe. Az 1779-i ábécéskönyvnek ugyanis éppen ez a törzsanyaga: rövidebb-hosszabb, erkölcsi célzatú „sztorikat” tartalmaz gyermekszereplőkkel. Ilyen történetek a falusi ábécéskönyvben nem szerepeltek, az teljes egészében tömény tanszövegeket tartalmaz.

„c) Formulae Calligraphiae typis expressae, et per omnes Classes imitandae” — vagyis a szépírás szabályai szerinti betűalakok mintalapjai.

A „szép” írás (calligraphia, „ékes írás”) oktatásához 1779 óta segédkönyv is rendelkezésre állt: *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji*, így is: *Ékes írás a nemzeti iskolákra alkalmazva*. E könyv kiadásai — melyeket nyilván inkább tanítók (1828 után: tanítóképzősök) használtak, mint diákok — 1848-ig nyomon követhetők.

„d) Arithmetica quatuor primas species in numeris integris tam simplicibus, quam compositis complectens.” A népiskolai számtankönyv — hasonlóan kisgimnáziumi-gimnáziumi társához — igen hosszú és nagy karriert futott be. Ezt is Makó Pál készítette e címmel: *Bévezetés a számvetésre a magyar s hozzá tartozandó tartományok nemzeti iskoláinak számára*. Első kiadása 1780-ban, az utolsó pedig 1850-ben jelent meg, közben folyamatosan került ki az egyetemi nyomda sajtója alól. E számtankönyv egyetlen kötete a teljes népiskolai tananyagot tartalmazta, az összes népiskolátípus mindegyik osztályában ezt használták.

„e) Libellus Lectioni discendae destinatus, continens generalia Physicae, Historiaeque naturalis principia, vtiliora Oeconomiae rusticae praecepta, et expositionem eorum officiorum, quibus boni Ciuis partes comprehenduntur. Addentur breuia Latini sermonis exemplaria cognoscendis, enunciandisque literis, seu exercitio lectionis seruitura.”

Ez tehát olvasókönyv, pontosabban — a szó eredeti jelentésében — az olvasás megtanulására, gyakorlására szolgáló könyv, amelynek szövegei mellett-eközben fizikai, természetrajzi és mezőgazdaságtani alapismereteket nyújtanak, s összefoglalják a jó állampolgár kötelességeit is. De latin szövegeket is kell tartalmaznia abból a célból, hogy azok a tanulók, akik később, a népiskola befejezése után további tanulmányokra készülnek, ezeken az egyszerű latin szavakon, mondatokon megtanulják a latin szövegek olvasását.

Ilyenféle olvasókönyvet már korábban, az 1777-i Ratio nyomán megjelentek kétnyelvű kiadásban: *Lesebuch für Kinder deutsch und ungarisch*. Erről az 1780-i és 1784-i nyomdai tankönyvkatalógus van híradással, de példányt nem ismerünk belőle.

1792-ben — párhuzamosan a csak magyar nyelvű, s a falusi iskolák számára készült ábécéskönyv feltűnésével — megjelent a csak magyar nyelvű falusi olvasókönyv első kiadása is: *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyarországi és Magyar Koronához tartozó falukban találtató nemzeti*

oskolák számára címmel, bőséges anyaggal a jelzett — fizikai, természetrajzi, mezőgazdaságtani — témakörökben.³ 1806 után is sok kiadásban jelent meg.

E könyv azonban nem tartalmaz kezdő tanulók számára szolgáló latin olvasásgyakorló szövegeket, viszont szerepelt ilyen anyag az 1779-i ábécéskönyvek legtöbb kiadásában (nem mindegyikben).

A 28. § a nagyobb mezővárosok és a kisebb szabad királyi városok népiskoláiban használandó tankönyveket sorolja fel. Eszerint az előző paragrafusban említett ábécéskönyv, szépírás-mintalapok, számtankönyv és olvasókönyv mellett a következők szükségesek:

„a) Catechismus vulgo maior, pauloque diffusior.” Ez nyilván a korábbi kisgimnáziumi „nagyobb” katekizmus, a háromtagú sorozat középső tagja: *Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tsászári és királyi tartományokban.* Az egyetemi nyomda 1806 után is folyamatosan megjelentette, különféle nemzetiségi nyelveken, változtatás nélkül.

„b) Historia Biblica adhuc vsitata, dum aliqua melior componatur” — tehát a bibliai történetek eddig kézben volt tankönyve, amíg ennél jobbat nem készítenek.

Az 1777-i Ratio nyomán jelent meg a népiskolák számára ez a tankönyv az egyetemi nyomdában ilyen címmel: *A Szent Írásból szedett ó és új testamentumbéli történetek a magyar nemzeti iskolák számára,* amelyet még az 1848-i tankönyvkatalógus is hirdetett.

Ez a paragrafus nem szól részletesebben az ebben a népiskolátípusban használandó olvasókönyvről, amely már az 1790-es években rendelkezésre állt: *„Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyar országi és a Magyar Korona alatt találtató városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban”.* Különösen meggyarapodtak e kötet kiadásai 1806 után, s egészen 1850-ig megjelentették, változatlan tartalommal.

„c) Arithmeticae quatuor species in numeris integris cum regula Trium, et Societatis; vbi exempla sunt ex Oeconomia domestica, et opificiis in locis huiusmodi vigentibus petita.” Ezt a tananyagot a már említett népiskolai számtankönyv tartalmazza.

„d) Liber Lectionis Latinae vario typorum, seu literarum genere distinctus, et cum aliis Regni Hungariae, vel Croatiae, Sclauoniaeque idiomatis compactus.” E kötet — eltérően az előző paragrafusban szereplő anyanyelvi olvasásgyakorló könyvtől — a latin szövegek olvasásának begyakorlására szolgál, s benne különféle, változatos tartalmú szövegeket s ezekhez illesztett képeket talált volna a korabeli kisdíák, ha ez a könyv megjelent volna.

Vagy talán valamiféle Orbis Pictus-típusú latin nyelvgyakorló könyvre gondoltak a Ratio szerzői, ahol a rövid latin — magyar (illetőleg a magyar helyett más nemzeti nyelvű) olvasmányok felett ott találhatók az olvasmányokban szereplő dolgokat összefoglaló-illusztráló képek is? A Comenius-féle *Orbis Sensualium Pictus* erősen átdolgozott új változata — Szombathy János gondozásában — nem sokkal 1806 előtt, 1798-ban jelent meg Pozsonyban latin — magyar — német párhuzamos szövegekkel, és 1831-ben szintén megjelent ugyanitt. De ugyancsak Pozsonyban látott napvilágot 1798-ban e kötet négy-

³ A könyv címében a „második része” megjelölés szerepel, mert első résznek az ábécéskönyvet tartották; e két rész együtt alkotta „az olvasás gyakorlására rendeltetett könyv”-et (libellus lectionis discendae destinatus”).

nyelvű, latin – magyar – német – szlovák változata is, ugyancsak Szombathy János munkájaként; ebből 1806-ban és 1820-ban jelent meg Pozsonyban új kiadás.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae már nem irányozta elő a népiskolák egyik típusában sem a latin nyelvtan elemeinek oktatását, szemben 1777-i elődjével, amelynek szándékai szerint 1780-ban jelent meg a tankönyv: *Elementa linguae latinae in usum scholarum nationalium per Regnum Hungariae et adnexas provincias. A deák nyelvnek eleji a magyar nemzeti iskolák számára.* Az 1790-es évekből már nem ismerünk belőle új kiadást.

„e) Elementa Geometriae, et Picturae Linearis.” A mértan és rajz oktatásához szükséges (nem latin nyelvű) tankönyv csak németül jelent meg, 1780-tól adták ki folyamatosan az 1840-es évekig, *Anleitung zur Meßkunst zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten* címmel.

A 29. § arról az új tankönyvről rendelkezik, amelyet a nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban – az eddigi felsoroltak mellett – a jövőben használni kell:

„a) Historia Naturalis cum Technologia suis locis intermixta; b) Geographia Commercio adcommodata. c) Notitia Mercium in vsu quasi communi positarum. Libellus tergemini huius argumenti nunc primum elaborabitur.”

Ennek az új könyvnek tehát a következő három részből kell állnia: természetrajz, megfelelő helyeire a technológiai anyagrészeket is beiktatva; földrajz, kereskedelmi szempontból feldolgozva; áruismeret, ez a közhasznú termékeket tárgyalja.

Nincs semmi nyoma annak, hogy e könyv elkészült volna. Viszont tovább élt az iskolákban az 1777-i Ratio nyomán kiadott magyar nyelvű természetrajzkönyv, amelynek ez volt a címe: *A természetnek vizgálatjára és helyes esméretére vezérlés, a magyar nemzeti iskolák számára. Első rész.* Első kiadása 1781-ben jelent meg, ettől kezdve folyamatosan kiadták. 1841-i, változatlan szövegű kiadásáról még tudunk, de még az 1848-i katalógus is hirdette.

E kötet első kiadása egyidőben jelent meg német nyelvű változatával. Németül 1781-ben kiadták a könyv második részét is (*Anleitung zur richtigen Erkenntniß der natürlichen Dinge. Th. II. zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn.*), de magyarul nem, s a későbbi évtizedek során sem. Viszont még 1826-ban is megjelent az egyetemi nyomdában a kétrészes, német nyelvű kiadás.

Ugyanez volt a helyzet a földrajzkönyvvel is, amely németül 1788-ban jelent meg két kötetben, *Anleitung zur Erdbeschreibung zum Gebrauche der Nationalschule im Königreiche Ungarn und in dessen Kronländern* címmel. Ismerjük az egyetemi nyomdában készült 1821-i és 1828-i német nyelvű kiadásokat is. Magyarul azonban nem adták ki.

Különleges városi népiskola volt a norma-iskola (schola primaria, schola normalis). Úgy tervezték 1777-ben, hogy a gazdaságilag-politikailag jelentősebb városokban, valamint a tankerületek székhelyén szervezik meg ezeket. Az utóbbi helyeken a tanítóképzést is előirányozták.

Mindkét Ratio szerint – akárcsak az előző pontban említett nagyobb városi népiskolákban – itt is három osztályban folyt az oktatás mindazokból a tankönyvekből, amelyeket az eddigi paragrafusok felsoroltak és előírtak. A 30. § azokról a tankönyvekről szól, amelyekből kizárólag a norma-iskolákban kell tanítani.

„a) Pro secunda Classe Puerorum necessaria est Grammatica tam Hungarica, quam Germanica; cum vtraque connectentur praecepta tuendae Sanitatis.”

A norma-iskola második osztályában tehát a magyar nyelvtant is oktatni kell. Ez már korábban is így történt: bár az 1777-i Ratio Educationisban nem szerepelt ez az előírás, de a népiskolai felügyelők 1778-i értekezetének határozata, a Proiectum Budense alapján bekerült hazai norma-iskoláinkba a magyar nyelvtan oktatása. E határozat nyomán készült el a tankönyv: *Magyar Grammatika vagyis haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan[csak] a magyar nemzeti iskolák számára*. Első kiadása 1781-ből, utolsó kiadása pedig 1815-ből való.⁴

E „Magyar Grammatika” szerves részét, annak első szakaszát alkotta a magyar nyelvű szövegek helyes leírásának és kiolvasásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit tartalmazó kis könyvecske, amelyet már korábban, 1779-ben kiadtak *A magyar nyelv tanításának két részei az igaz kimondás és az igaz írás, a nemzeti oskolákra alkalmaztatva* címmel. Ugyanezt a könyvecskét 1780–1811 között ilyen címen terjesztették: *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság avagy ortografia. A nemzeti oskolák számára*.

Az 1806-i Ratio 23.§-ában olvasható, hogy a norma-iskolák magyar nyelvtanításának nyelvtudományi alapon („ad leges Grammaticae”) kell történnie, vagyis a magyar nyelv sajátos törvényszerűségeinek és rendszerének tanulmányozása alapján, nem pedig az „eltanulás”, „beleszokás” gyakorlati módszereinek útján.

Két tankönyv is rendelkezésre állt a német nyelvtan tanításához.

Az egyik a német anyanyelvű tanulók számára készült, s 1780-ban jelent meg első kiadása (*Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*.) Az 1840-es évekig követhetők nyomon kiadásai.

A másikat a magyar anyanyelvű diákok forgathatták 1781-től kezdve, a címe: *A német nyelvnek megtanulására való könnyű és helyes intézet a magyar nemzeti oskoláknak számokra*. Csupán 1809-ig ismerünk belőle példányt.

Az 1806-i Ratio idézett pontja szerint mind a magyar, mind a német nyelvtanhoz hozzá kell fűzni az egészségügyi szabályokat. Ezek az említett nyelvtankönyvek utolsó lapjain kezdettől fogva megtalálhatók, a magyar grammatikákban jól pergő, szabályos hexameterekben.

A következő négy tankönyvet a norma-iskolák harmadik osztályában kívánták bevezetni az 1806-i Ratio szerzői. Ebben az osztályban — akárcsak az előző paragrafusban említett nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban — csak azok a tanulók maradtak, akik városi ipari-kereskedelmi pályára készültek; a latin iskolába igyekvők a második norma-iskolai osztály elvégzése után már átléptek a kisközművelődés első osztályába.

„b) Pro maiore tertiae Classis emolumento conscribentur diuersa Paradigmata Epistolarum, Titulorum, Syngrapharum, Apocharum, Libellorumque supplicum; item Formulae Pactorum, ac Rationum. Haec sequetur Syllabus selectorum Vocabulorum ita digestus, vt Hungaricis Germanica, his autem illa statim adnectantur.”

Ez a könyv tehát a mindennapi életben előforduló és szükséges iratféleségek (levelek, elismervények, kötelezvények, számlák, kérvények, szerződések stb.)

⁴ Az „intézet” szó jelentése a magyar és a német nyelvtankönyv címében: eszköz.

mintapéldáit foglalja magában. Ugyanennek a könyvnek a második részében magyar—német, illetőleg német—magyar szótárt kell elhelyezni, nyilván az ide vonatkozó szakkifejezésekből összeállítva.

Ilyen tartalmú magyar nyelvű könyv megjelenéséről azonban nincs tudomásunk. Viszont már az első Ratio nyomán 1780-ban megjelent az egyetemi nyomdában a német nyelvű iratfoglalalmazási tankönyv, amely az 1806-i Ratio említett pontjában felsorolt iratok mintáit adja: *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*. Bizonyára ezt a könyvet használták hazai városi iskoláinkban, amelyből az 1830-as évekig számos új kiadás jelent meg.

„c) Pro eadem Classe contextur Geometria vberior, in qua missis Theorematum demonstrationibus plura adferentur Problemata futuris discentium vsibus congruentia.” Nem ismerünk példányt e bővebb terjedelmű, nemzeti nyelven írt geometria tankönyvből, csupán a már korábban említett *Anleitung zur Meßkunst* folyamatos kiadásairól van tudomásunk.

„d) Succedet Mechanica opificiis, et artibus etiam illustriorum Vrbiuum adcommodata.” Akárcsak az előzőleg említett geometriánál, e *mechanika-tankönyv* esetében is a norma-iskola harmadik osztályába járó fiatalok jövődi kézműves-iparos-kereskedő foglalkozásából kell meríteni e két tantárgy elméleti anyagának illusztráló és begyakorló példáit.

Alighanem azt a német nyelvű mechanika tankönyvet használták norma-iskoláink e harmadik osztályának tanulói a 19. század első évtizedeiben is, amely szintén már jóval 1806 előtt megjelent. 1780-ban került ki az egyetemi nyomdából az *Anleitung zur Mechanik zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn* című kis könyvecske, ez az 1830-as évekig forgalomban volt.

Végül semmi nyoma sincs annak a magyar történelemkönyvnek, amelyet az 1806-i Ratio szerzői ugyancsak a norma-iskolák harmadik osztályába szántak, igen fenkölt céllal: „hogy a tanulókat magával ragadja és a történelmi eseményeket — vágyakat keltve bennük — szívükbe véssé”. A 30. § erre vonatkozó pontja:

„e) Historia Hungariae compendio data, quae auditores adliciat, et res gestas cum voluptate animis imprimat.”

* * *

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae lényegében egészen 1848-ig meghatározta a hazai tanügyet, ezen belül azonban a reformkor idején számos új kezdeményezés tapasztalható. Ahogy a középszintű iskolák tankönyvei tekintetében — mint láttuk — új törekvések is jelentkeztek, ugyanez a népiskolák tankönyveinél is megfigyelhető.

Az 1820-as évektől kezdve új formai elem tűnik fel egyes kiadások címlapjain: a *koronás magyar címer*, magában állva vagy kör keretbe foglalva, az egyetemi nyomda emblémájaként. Teljesen eltűnik ekkorra a korábban kizárólagosan használt felségjel: a magyar címer a kétfejű sas „gyomrában”.

Az 1820-as évek második felétől új címváltozat olvasható az ábécéskönyvek egyik csoportjának címlapjain: *ABC vagy betűfoglaló s olvasó könyvecske a nemzeti iskolák számára*. Az új cím azonban a már 1779-től használatos ábécéskönyvet takarja, annak teljesen változatlan anyagával. Egy vonatkozásban

azonban mégis van benne változtatás: az olvasmányok nyelvét modernizálták a nyelvújítás utáni állapotoknak megfelelően. Azt is hangsúlyoznunk kell: ez a könyv — címével ellentétben — nem olvasókönyv.

Maga a cím ekkor már nem volt éppen új, mert 1788-tól kezdve folyamatosan jelentette meg az egyetemi nyomda ugyanezt a könyvet, de németül: *ABC oder Buchstabier- und Lesebüchlein zum Gebrauche...*"

1830-tól a nyomdai tankönyvjegyzékek már a városi népiskolák számára is külön ábécéskönyvet hirdettek: *ABC könyvecske a magyar városi iskolák számára.* (Ilyen is volt már korábban — mint említettük — németül: „ABC oder Namenbüchlein für Städte”.) Példányra sajnos nem leltünk. Vagy az 1779-től használatban levő magyar nyelvű ábécéskönyvet hirdették a fenti címen a katalógusok?

Új magyar városi olvasókönyv is szerepelt az 1841-i és 1848-i tankönyvjegyzékekben: *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a városokban és nagyobb helységeken levő nemzeti iskolák számára* címmel. (Ennek német változata is már korábban megjelent és 1799—1851 között tucatnál több kiadást ért meg ezen a címen: „Lesebuch zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländern in Städten und grösseren Märkten”). Példányt azonban ebből sem találtunk.

Ugyanakkor az egyetemi nyomda egészen 1850-ig változatlan tartalommal nyomta a városok számára készített — korábban már említett — „Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része...” című városi olvasókönyvet. Talán ezt hirdette az idézett szöveggel a nyomdai katalógus?

Nincs kétség viszont az új falusi olvasókönyv tekintetében, amelynek 1833-i kiadása ma is kézbe vehető, *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a magyar falusi iskolák számára* a címe, de további kiadásai is ismeretesek, egészen 1848-ig. Anyaga egészen más, mint az 1792-ben kiadott falusi olvasókönyvé, ugyanakkor bőven található benne magyar nemzeti vonatkozású olvasmány.

Az 1830-as, 1840-es években az egyetemi nyomda a következő címen is kiadott kis terjedelmű ábécéskönyveket: *ABC könyvecske a falusi iskoláknak hasznára.* Ezek két nyelvűek, a magyar mellett egy másik hazai nemzetiségi nyelven készültek, s a betűtanulási és szótárgősszeolvasási gyakorlatok után csupán néhány olvasmányt tartalmaznak, ezeket az 1779-i ábécéskönyvből változtatás nélkül vették át a szerkesztők.

Kiszélesedett a népiskolai magyar nyelvtanítás is, ennek jele, hogy új tankönyv lépett a 18. századból örökölt korábbi norma-iskolai „Magyar Grammatika” helyébe: *Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány, mellyben a hazai nyelvnek sükeres okokra épített regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztnek. A magyar nemzeti iskolák számára.* Első kiadása 1818-ból kerül elénk, 1821-ben is kiadták, az 1848-i tankönyvkatalógus még hirdette.

Az előszóban a szerző, Verseggy Ferenc kifejti, hogy 1814. január 31-én kapta a tankönyvírási megbízást a Helytartótanáctól; tankönyvében szakítani akar a korábbi nyelvtanokkal: nem a latin nyelv szerkezeti mintája alapján kívánja megszerkeszteni magyar nyelvtanát, mert „napkeleti nyelv” a magyar, s egészen mások a sajátosságai, mint a nyugati nyelveknek. A kötet végén közmondásgyűjtemény, levélminták, valamint Verseggy néhány verse található.

E magyar nyelvtankönyv kiadásaival párhuzamosan kiadták — az anyagához hagyományosan szervesen hozzátartozó — helyes ejtés-írás tankönyvet is:

Magyar Ortográfia, avvagy Irástudomány, mellyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a Magyar Nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára. A könyvecskét — amely három részből áll: I. Betűtudomány. II. Irástudomány. III. Olvasástudomány. — ugyancsak hirdették a későbbi katalógusok. 1840-ben azonban — a címlapon is jelezve — átdolgozott kiadás jelent meg belőle: *Magyar helyesírás, mellyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a magyar nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára.*”

1841-ben új, átdolgozott kiadásban hozta ki az egyetemi nyomda a kis katekizmust is, a régi cím alatt.

1845-ben új királyi rendelkezés jelent meg a népiskolákra vonatkozóan, amely az 1806-i Ratio Educationis Publicae ide vonatkozó paragrafusait felváltotta. A rendelkezés már magyar nyelvű, címe: „Magyarország elemi tanodáinak szabályai”. Ettől kezdve a népiskola („nemzeti iskola”) új hivatalos neve: „elemi tanoda”, „elemi iskola”. Az új rendelkezés nyomán megjelenő új népiskolai tankönyvek címlapján már ezt a megnevezést tüntették fel. Példaként néhány új tankönyvcím 1847-ből: „Olvasókönyv az első elemi osztály számára”, „Olvasókönyv a IV-ik elemi osztály számára”, „Iratfogalmazástan az elemi tanodák számára”, „Polgári építészeti az elemi iskolák használatára” stb.

* * *

Eléggé ismert tény, hogy nagyon szegényes a hazai tankönyveink múltjára, fejlődésére-alakulására vonatkozó szakirodalom. Ha egyszer tudományos igényvel majd megírják a magyar tankönyvtörténetet, annak kétségtelenül fontos fejezete lesz az 1777 — 1848 közötti időszak, az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis időszaka.

Ami e korszak legfőbb jellemzője: ekkor indult meg — az egységes, állami rendelkezés alatt álló (királyi-katolikus) iskolarendszer számára készített központi tanterv alapján — a tervszerű állami tankönyvkiadás; az egész korszakon át érvényesítve erre az iskolarendszerre az állami tankönyvkiadás monopóliumát.

MÉSZÁROS, ISTVÁN

Die Volksschulbücher der Ratio Educationis von 1806

Die Ratio Educationis von 1806 bestimmte im wesentlichen bis 1848 das ganze ungarische Unterrichtssystem. Diese Verordnung — im Gegensatz zu ihrem Vorfahren von 1777 — verfügte auch über die Volksschule und zählte auch die dort obligatorische Schulbücher auf. Die Abhandlung analysiert der Reihe nach die einzelnen Punkte dieser Ratio, die über die Schulbücher der einzelnen Gegenstände verfügten, macht die bezüglichen offiziellen Anforderungen bekannt und vergleicht sie mit den früheren Vorschriften. Ebenso wie im Bezug der Schulbücher der Mittelschulen, kann man auch hier neue Bestrebungen wahrnehmen, die sich im Reformationszeitalter noch mehr entfalteten. Die Analyse dieser formalen und inhaltlichen Änderungen bildet einen wichtigen Kapitel der Schulbüchergeschichte mit wissenschaftlichem Anspruch der Zeitperiode zwischen 1777 und 1848. Der wichtigste Charakterzug der Epoche ist, daß die planmäßige staatliche Schulbücherausgabe damals eingeleitet wurde.